

СЕМАНТИЧЕН И КОНЦЕПТУАЛЕН АСПЕКТ НА ЛЕКСЕМАТА „ХЛЯБ“ В БЪЛГАРСКИ, РУСКИ И ГРЪЦКИ ЕЗИК

Емилия Авгинова-Николова

Антропоцентричният подход при изследване на даден език фокусира вниманието на лингвистите върху системата от езикови образи с национална и културна окраска, върху т.нар. образен код в езика. Това наблюдаваме в трудовете, посветени на езиковата метафора, на образната лексика и фразеологията, на лингвокултурологичния и когнитивен аспект на създаване на езикови модели. Известни изследователи, работили в тази област, са: Дж. Лейкоф и М. Джонсън, В. Н. Телия, А. П. Чудинов, А. Н. Баранов, З. Д. Попова, Е. С. Кубрякова, Н. Д. Арутюнова, Р. Лангакър, А. Ченки, Е. Рош и др. Образната лексика и фразеология, като особен вид езикови единици многократно са разглеждани в лингвистичен и лингвокултурологичен аспект в различните езици.

В. Н. Телия пише, в своя труд „Русская фразеология“ (1996) по въпроса за ролята на фразеологичните единици: „Текстовата природа“ придава на фразеологизмите-идиоми статус на особени езикови знаци и обяснява тяхната приспособимост към функциите на характеризиращата предикация... Именно тази природа на фразеологизмите обуславя необходимостта от тяхното изучаване в рамките на зародилата се вече в хуманитарната наука антропологична парадигма. В съответствие с тази парадигма в центъра на внимание на лингвистичните студии стои човешкият фактор в езика и езиковият фактор в човека. Фразеологичният корпус в езика е особено богат материал за изследване на това взаимодействие, тъй като в него са концептуализирани не само знанията за човешката наивна картина на света и всички видове отношения на субекта към нейните фрагменти, но и сякаш е програмирано участието на тези езикови същности заедно с тяхната употреба в транслацията на еталони и стереотипи на националната култура между поколенията.“ (Телия 1996: 9)

В настоящото изложение предмет на комплексния анализ е *хлябът*, който се явява едно от ключовите понятия в българската, руската и гръцката лингвокултури. Основната цел на работата ни е съпоставянето на фразеологичните единици с компонент *хляб* в български, гръцки и руски език, за да бъдат установени техните типологични сходства и национално-своеобразни особености. Ще разгледаме семантичната структура на изследваната езикова единица, нейната лексикална съчетаемост, стилистичната ѝ окраска, функционалните ѝ възможности, въз основа на които можем да установим какво място заема концептът „хляб“ в националното съзнание на българите, руснаците и гърците. „*Никой не е по-голям от хляба*“, гласи българска поговорка, а съответната руска е „*Хлеб всему голова*“, така че напълно е оправдано вниманието, което отделяме на този продукт, тъй като той се явява не само основна всекидневна храна, а преди всичко е превъплъщение на редица народни представи.

В настоящата разработка са включени различни фразеологизми с компонент „хляб“ от гледна точка на теорията за широкото понятие на термина ФЕ (Фразеологична единица). Езиковите единици са събрани от различни източници, сред които български, руски и гръцки речници, сборници с предания, поверия, изследвания върху фолклора, от разговорната реч и др. Лексикалната единица „хляб“ привлече вниманието ни поради това, че тя все още не е достатъчно изследвана в разглежданите езици в съпоставителен аспект.

Обект на съпоставяне в изследването са езиковите единици от разгърнатото семантично поле на концепта „хляб“, въз основа на представите за хляба у българите, руснаците и гърците, свързани с народните вярвания, ритуали и традиции. Изборът на предмета на анализ се обяснява с факта, че социалните и стилистични конотации дават възможност за създаване на богата лингвокултурологична картина. Носейки положителна символика, хлябът има широк асоциативен диапазон, интересна експресивност и образност.

Във вярванията на българите хлябът е свещен – божи дар, който носи здраве и щастие. В представите на народа ни хлябът се свързва с вечния цикъл на живота, с уюта на домашното огнище, кръглата погача пък се възприема като символ на безкрайността, тя е кръгът на слънчевия диск. Традиция е на българската трапеза да не се сяда без хляб и всеки гост се посреща топло с хляб и сол.

Според съществуващите поверия, грях е да се хвърля или да се гази хлябът. През лятото не бива трохите от трапезата да се изгърсват на двора, защото това е знак, че ще си отидат плодородието и хлябът от къщата. Ако това се прави зимно време, няма опасност, защото житото вече е събрано в хамбара (<http://www.phototargets.com/>).

Във всеки християнски празник хлябът има важна сакрална роля. Върху обредния хляб се изписват основната символика и смисълът на празника. „Хлябът-храна в значителна степен определя хляба-символ, макар че в контекста на отделния обред той получава различни допълнителни значения, като основното остава символ на живот. В съответствие със семантиката на обреда, хлябът получава и други значения, но независимо от обвързаността с конкретния обред, той има трайно значение, основно в цялата обредна система. Затова може да се говори за хляба като обобщен символ както в обредната система, така и извън нея, което се разкрива от вярванията и забраните, свързани с него“ (Янева 1989: 12)

Обредните хлябове при жертвоприношенията и обредите се явяват най-съществената част на обреда, тъй като без обреден хляб не е било възможно осъществяването на обреда, а жертвоприношението е било без каквото и да е значение и сила. Има случаи, когато обредът и жертвоприношението се извършват само с обреден хляб. „Обредният хляб не е обикновен хляб, който се меси за катадневна храна. Той се различава от обикновения по начина на приготвянето на тестото, по формата си и по шарките, с които е нашарен. (Маринов 1994: 372, по: Цветанов 2010: 149).

Приготвянето и консумирането на хляб в битата на българите, гърците и руснаците е една характерна черта от националната им идентичност, съхранена и предавана като наследство през поколенията. С течение на времето все повече се отдалечаваме от традициите и корените си и това води до отмирането на някои обичаи и ритуали, в чиято основа стои хлябът. Като резултат, заедно с тяхното оставане в миналото, съответно губим и интересни моменти от развитието и употребата на някои езикови единици. Такива са фразеологизмите, свързани с определени езически вярвания или религиозни ритуали.

Освен своето битово функциониране, хлябът е свързан с ритуалните действия в различните обичаи, където изпълнява магическа роля, има сакрален смисъл и носи обредно значение. Хлябът заедно

с виното са важна част от християнските църковни обреди, в сватбените и погребални ритуали, при раждането на дете, в традиционните празници – Бъдни вечер със содената питка с паричка в средата, Коледа – с Коледната погача и баница, Великден (Пасха) – с пасхалния козуначен хляб, Хараламбиев ден (празникът на пчеларите с медените питки) и много други.

В християнството хлябът се почита с особена сила. Хлябът иска уважение към себе си и наказва този, който не показва това уважение. Той присъства в култовите практики в културата на много народи. Той символизира плътта на Исус Христос, и това е причината да го откриваме във всеки религиозен ритуал. Не са малко ФЕ, достигнали до нас от Библията. Привеждаме примери с най-употребяваните от тях, в които присъства хлябът:

Хлеб насущный – букв. *хлябът насъщен, насъщният*

Не хлебом единым жив человек – букв. Не само с хляб живее човек

В речниците за някои от тези библеизми от Новия завет обаче няма препратки към самата Библия. Напр.: руският фразеологизъм *хлеб насущный* е пояснен с фразата – “из молитвы”(вж: http://www.ahmerov.com/book_1094_chapter_6). Това се отнася и за другия посочен като пример по-горе фразеологизъм: *не хлебом единым жив человек*. (вж: словарь Н. П. Матвеевой, по: Чушкова 1998 в: <http://www.reflist.ru/doc>)

Хлябът е тялото Христово (нафората), а виното е кръвта му. „аз съм хлябът на живота; ... И хлябът, който аз ще дам е Моята плът, която аз ще дам за живота на света.” (Йоан 6:35, 51 в: <http://www.hristiqni.com>)

Бълг. *Исус Христос – хлябът на живота*.

Гр. *То ψωμί εἶναι ο ἰδιος ο Χριστός*, букв. Хлябът е самият Христос,

Рус. *Хлеб жизни* (= Христос), букв. Хлябът на живота.

Многозначността на хляба в бита на българите, гърците и руснаците откриваме и в това, че тези народи са свързали приготвянето му с най-съкровени и чисти послания, символи, които трябва да осигурят живот, плодородие, изобилие. И досега българинът не

сяда на трапезата си без хляб, приготвя погачи и пити за всеки празник в живота си и традиционно продължава да посреща гости с хляб и сол или хляб и мед. Хлябът е едновременно обредна и ежедневна храна.

Приготвянето на хляб като ритуал може да се сравни с жертвоприношение. Смесовият аналог на хляба в различните обреди е зърното, варено или не (жито, царевица, просо, ръж). Замесването на хляба е своеобразен ритуал – за брашното за обредните хлябове се ползва специално отделена за целта пшеница и никакво друго зърно. Засяването на семето напомня умирането, а покълването му – ново раждане.

Хлябът има характер на култ. Житетският път на всеки човек започва и завършва с хляба. Във връзка с линията „хляб – душа – живот“ съществува и обичаят, когато бременна жена усети за пръв път детето да мърда, да омеси погача и да я раздаде на хората. Погача се меси и когато детето се роди, а също и когато стане на четиридесет дни, и когато проходи и т.н. (вж: <http://hranata.bg/news-49/info-6838>)

Разпространено е вярването, че хлябът е „душа“, което идва вероятно от начина на приготвянето на хлебния квас и поради факта, че хлябът от квас расте подобно на жив организъм. В някои райони на България на топлия хляб казват „душа“ или „душица“. Във връзка с това вярване се е запазила традицията хлябът да се разчупва, а не да се реже или бодне. Има поверие, че топлият хляб е опасен, заради одухотвореността си, затова казват: „хлябът първо трябва да си убиди (обиколи) нивката“ (вж: <http://www.bulgarianhistory.org>).

Българинът, наричайки топлия хляб „душица“ наистина вярва, че хлябът е душа. „Затова, когато се сънува, че от къщата се изнася хляб, това вещае смърт. А първият хляб след смъртта се свързва с душата на починалия. Това вярване пък налага категоричната забрана да се реже или бодне топъл хляб, „за да не се мушат душите“ или „да не реве дядо Боже“. Кората на хляб за погребение също не се бодне с вилица, а с босилек или свещ. Хлябът се свързва и с „пътнината“, която се меси след смъртта. Хлябът помага на душата да излети, да поеме своя път към света на предците, да се пресели в него и да продължи живота си там според народната представа“. (вж: Старева 2005: 354)

Обредният хляб е средство за общуване между хората в семейството, обществото, с бродещите души от „накрай света“, т.е. от света на мъртвите (вж: Старева 2005: 108). При смърт хлябът, който се приготвя, се разчупва топъл над главата на починалия с вярването, че както излиза парата от хляба, така излиза душата от тялото на човека. Пити и погачи се приготвяли в миналото за всяка дейност, свързана с дома, нивите и добитъка на хората – заораване на нивите, приключване на жътвата, подрязване на лозите и др. (вж: <http://www.bulgarianhistory.org/>).

Гърците използват думата *ψίχα*, която означава троха, сърцевина, ядро на орех и др. в значението на мек хляб (*μαλακό ψωμί*). Гръцкият корен *ψιχ-* означава нещо мъничко, нещо дребно (срв. *ψιχαλίζει* – ръми, *ψιχάλα* – тих, ситен дъжд, *ψιχίο* – 1. троха 2. прен. трохи, малко количество от нещо.). Възможно е гърците да правят асоциация от една страна между ядрото, сърцевината на нещо и душата, която се намира в центъра на човешкото тяло, и от друга страна между душата, която е съвсем малка (счита се, че човешката душа тежи само 21 грама) и топлината и мекотата на току-що изпечения хляб. Те също, както и много други народи, не докосват топлия хляб с нож, за да не го наранят.

Хлябът е благодарност и защита (за родилката и новороденото), благословия и магия за събдяване на всички пожелания, които се отправят в този момент към малкото и майката. Хлябът е жертвоприношение, омилостивяване, вид общуване с божеството.

Почти всеки ден след раждането в дома се меси ритуален хляб. Веднага след раждането се меси пита. Част от тази пита слагат в цедилката (голяма домашна торба, която използват за люлка, а също и за носене малкото на гръб), в която детето лежи до 40-ия ден, а друга част зашиват в повоя му. Вярвало се, че магическата сила на хляба да предпазва от зли сили ще защити младенца. „Първата родилна пита обикновено се меси от момиче, което, от една страна, отговаря на изискването за ритуална чистота, а от друга – носи идеята за брак, плодовитост, раждане. От тази пита дават първо на родилката или отделят за бебето. С тестени пръсти месачката прави магия за хубава усмивка – допира пръстите си три пъти до бузката на детето с показалеца на дясната си ръка. Тестото (квас на живота), дясната ръка (знак за добро) и трикратното повтаряне

като при всяка истинска магия трябва да сторят чудото и на бузките на малкото да засияят трапчинки.

Тази първа пита след раждането обикновено се чупи от бабата, по-рядко от две кърмачки (едната с момче, другата с момиче) или свежървата. На места три жени отхапват от питата, за да са ситни зъбките на детето. Или пък жена с мъжко и женско дете чупи питата, за да се раждат децата „шарени”, тоест момчета и момичета. Ако желанието е за мъжки деца, от питата първо отхапва момче или я разчупват върху главата на момче. На втория ден се пече и раздава малка пита. На третия (на места на седмия) ден се меси Голяма пита или няколко хляба в зависимост от броя на гостите. Те обикновено са жени с малки деца или бременни. Викат ги две жени (зуварки), пременени и накичени с китки. Поканата им е свързана с хляба: „Да дойдете на самуна.” Хлябът се разчупва от бабата, която го слага на главата си. Всички благославят детето – да порасне, да е красиво и добро, да се ожени на добро място. Всеки е приготвил дар за него, най-често паричка.

На обряда повойница дошлите при родилката жени оставят конци от дрехите си, за да не отнемат съня на детето, като ги залепват с хляб за повоя. Питата за повойницата се прави, за да се ожени детето. Вярвало се, че ако не се направи тя, детето няма да се ожени и затова не са редки случаи повойница да се прави на позастаряващи вече моми и ергени с надеждата съдбата да се обърне за брак и венчило (Старева 2005: 108–109).

В българския език, както и в гръцкия, и в руския, думите съответно **хляб**, **ψωμί**, **хлеб** притежават разширеното значение: *Печено изделие от тесто, всяко едно хлебно изделие*, а също така разширено метонимично значение: *храна изобищо*, запазено в библейската традиция: „Хлеб наш насущный дай нам днесь ...“ Тези думи и в трите езика имат образно (метафорично-преносно) значение: *средство за съществуване* (бълг. *ям чуждия хляб*, гр. *ξένο ψωμί είναι που έτρωγε...*, рус. *есть чуждой хлеб*). Също така думата **хляб** има културно-символен компонент в значението с амбивалентен смисъл: 1. Жизненоважна ценност, източник на жизнени сили (бълг.: *Няма по-голям от хляба*, рус.: *Хлеб всему батюшка* или във варианта: *Хлеб всему голова*); 2. Плътското, земното начало в противовес на духовното (бълг. *Не само с хляб ще живеем ...*, гр. *δε*

ζούμε μόνο με ψωμί, αλλά και με Χριστό, рус. *Не хлебом единым жив человек*).

Друг символен смисъл е на **скромния и беден живот**, тъй като хлябът се оказва проста и евтина храна, достъпна и за най-бедните хора. В това значение са ни известни следните ФЕ:

в бълг. *оставам на хляб и вода*,

в гр. *ζω με ψωμί και νερό*,

в рус. *перебиваться с хлеба на воду* или *жить на хлебе и воде*,

всички те със значение ‘живея бедно’.

Но храната като цяло и в частност **хлябът, е символ на богатство**. Казваме на български: *Само хляб да има*, като се подразбира, че това ни спасява, а всичко останало ще се нареди някак.

В гръцки: *Μόνο ψωμί να έχουμε*, букв. Само хляб да имаме, *Ψωμοτύρι και γλυκιά ζωή*, букв. Хляб и сирене – сладък живот, *Ψωμί μη λείψει σπίτι μας και φούρνος να μην καπνίσει*, букв. Хляб да не липсва вкъщи и фурната да не пуши.

Руснаците имат поговорката: *Будет хлеб – будет и обед*, букв. Ако има хляб – ще има и обяд, *Хлеб да вода – крестьянская еда*, букв. Хлябът и водата са на селянина храната, *Хлеб на стол, так и стол престол; а хлеба ни куска – так и стол доска*, букв. Ако има хляб на масата, тя е престол (т.е. трапезата е богата), ако няма и парченце хляб – то масата е само дъска.

При събирането на фразеологичния материал обособихме в групи и други модели фразеологични единици (ФЕ)

Хлябът е неудовлетворение, когато е горчив, т.е. получен с унижение или носи значение ‘имам тежка, трудна съдба’, където и в трите езика откриваме абсолютни еквиваленти:

Бълг. *ям горчив хляб*,

Гр. *τρώω πικρό ψωμί*,

Рус. *естъ горький хлеб*.

Когато е горчив, обикновено хлябът е и черен, а не бял, което е символ на бедност (някога белият хляб е бил привилегия само на богатите). Като вариант на горния пример е изразът *ям черен хляб* в смисъла на горчив.

Друг символен модел на хляба е **работа, прехрана, основно средство за съществуване**. В това му значение съществуват огромни брой ФЕ и в трите съпоставяни от нас езика:

Бълг. *За хляба работа* = *Колкото за хляба да изкарам* = *За единия хляб работа/изкарам*.

Гр. *Βιάζω τα προς τη ζωή*, букв. Изкарам пари, за да живея (за живота), за едното преживяване.

Рус. *Заработывать себе на хлеб*, букв. Изкарам си за хляба.

Бълг. *За една коричка хляб работа* = *За залък хляб работа* = *За комат хляб работа*.

Гр. *Για ένα κομμάτι ψωμί*, букв. За едно парче/комат хляб.

Рус. *Работать на кусок хлеба* = *Заработывать только на кусок хлеба*, букв. Работа само за парче хляб.

Не са рядкост случаите обаче, когато ФЕ в български няма не само точен еквивалент, но изобщо липсва такъв в другия език. Напр.:

Бълг. *Умният и насън си изкарва хляба* = *Умният навсякъде си изкарва хляба*. Съответствието в руски език, макар и не толкова точно е:

Умная голова сто голов кормит, а худая и себя не прокормит.

В този случай в гръцки език не открихме подходящо съответствие.

Друг такъв случай е ФЕ *Давам на циганина царство, а той пита: има ли хляб?* Тук не открихме еквиваленти и в двата сравнявани с българския езици.

Интересен е изразът *Ям хляб и сол*, в смисъл: нямам какво друго да яма, беден съм. В руски негов еквивалент е: *Хлеб да соль есть*. Интересното тук обаче е, че в руски този израз има още едно значение: *Хлеб да соль!* е пожеланието *Приятен апетит!* Вероятно и за руските хора, хлябът и солта са били най-вкусното нещо на света (каквито за нас и досега се считат топлият хляб и шарената сол).

Символиката на хляба винаги е била положителна, както за българите, така и за гърците и руснаците, с широк диапазон на асоциации и с ярка експресивност. Метафоричното и символното смислообразуване във фразеологизмите с компонент ХЛЯБ в съпоставяните езици се базира на системата на културните и образни асоциации и отразява своеобразен исторически формирал се начин за интерпретация на света от гледна точка на носителите на българската, гръцката и руската култури.

Символното значение на хляба във фразеологичните единици в съпоставяните езици сочи тенденция към преимуществено съвпадение, но това не изключва проявата на националната специфика на всеки един от трите народа. Лингвокултурологичният анализ на образните паралели и несъответствия в разглежданите модели ФЕ подчертава както близостта между фразеологичните картини на света на българския, руския и гръцкия народ, така и тяхното национално своеобразие.

Настоящата работа ни най-малко не претендира за изчерпателност. Обособили сме още много други интересни модели, свързани с представите за хляба у българите, гърците и руснаците, които не сме описали тук. Те представляват интерес на по-разширеното ни изследване, свързано с концепта „хляб“ в лингвокултурологичен аспект съответно в български, руски и гръцки език.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Маринов 1994:** Маринов Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи, С. 1994, с. 372.

2. **Назарова 2001:** Назарова И. П. «Функционирование библеизмов в русском и немецком языках и лингвопрагматические особенности вариантов перевода», диссертация Краснодар, 2001 в: http://www.ahmerov.com/book_1094_chapter_6_1.2_Frazeologizmybiblejskogo_proiskhozhdenija_v_tolkovykh_i_speialnykh_slovarjakh.html – прочетено на 14.06.2014г.

3. **Панагопулос:** Панагопулос Йоанис, Смисъл и богословие на църковните празници, публикувано в: http://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100522/catid,281/id,16702/view,article

4. **Петрова 2011:** Петрова, А. Предизвикателството фразеологична образност. – В: Сб. Езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова. София.

5. **Старева 2005:** Старева Л. Български обичаи и ритуали. София: Труд, 2005.

6. **Телия В. Н.** Русская фразеология, Москва, 1996.

7. **Цветанов 2010:** Цветанов Ц. Хляб – обредност и символика в живота на българина. – В: „Храната – сакрална и профанна”. Т. 1, с. 148, с научен р-л съставител и редактор ст. н.с д-р Ангел Гоев, Архитектурно-етнографски комплекс „Етър”, 2010.

8. **Чушкова 1998**: Чушкова А.Н. «Фразеологизмы новозаветного происхождения в современном русском языке» Курск, 1998, в: <http://www.reflist.ru/doc/22252.shtml> – прочетено на 14.06.2014 г.

9. **Шевченко 2003**: Шевченко Т. Е. Слова символы как один из источников культурно-национальной интерпретации фразеологизмов. – В: Сб. Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах. Материалы III международной научной конференции, 7 – 8 октября 2003, Гомель.

10. **Янева 1989**: Янева Ст. Български обредни хлябове. С., 1989.

11. **Касимова – Моасе, „Обърнатият хляб е лоша поличба“**, в: <http://hranata.bg/news-49/info-6838>

12. **„Обреден хляб“** в: <http://www.phototargets.com/pozdravlениya/105-obreden-hlyab.html>

13. **„Хлябът в бита на българина“** – екип Българска история в: <http://www.bulgarianhistory.org/>, прочетено на 14.06.2014 г.

Използваните в статията фразеологични единици са от следните източници:

1. Вейсман 1991: Вейсман А. Греческо-русский словарь, Москва, 1991.

2. Ожегов 1987: Ожегов С. И. Словарь русского языка. 18-ое издание. Москва, 1987.

3. ЛНЕГ 1998: Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. Αθήνα, 1998, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.

4. ЛКНЕ 1998: Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη, 1998, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο ελληνικών σπουδών – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

5. Болгарско-русский словарь. М., 1986.

6. „Исус Христос – хлябът на живота“, Янка Кисова, статия в: <http://www.hristiqni.com/lyubopitno-sp-804382584/216-2011-02-16-04-29-38> – прочетено на 14.06.2014г.

7. <http://vedmedenko.org/statti.php?num=193> – прочетено на 14.06.2014г.

8. http://gymnasioegnatias.blogspot.com/2014/02/blog-post_472.html – прочетено на 14.06.2014г.